

Madritowyň jeza beriji otrýady

Category: Kitapcy, Powestler, Romanlar, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Madritowyň jeza beriji otrýady

MADRITOWYŇ JEZA BERIJI OTRÝADY

Günbatar türkmenleriniň 1916-njy ýyldaky gozgalaňynyň taryhyndan

Mergen arçynyň baştutanlygynda leşger toplanyp başlanýar. Leşgeriň sany gün-günden köpeliýär. Üç müňe golaýlaşýar. Mergen arçynyň kömekçileri Derýa, Nurberdi, Morjuk, Katyr ýaly goçaklar bolýar.

Süzüş dagynyň, Marawa depäniň töwereginde Esen han ýerleşýär. Kömekçileri Göki arçyn, Nazjan Geldi.

Kümmethowuzda ýygnalan leşgere Babagylyç baý baştutanlyk edýär, kömekçileri ganýokmazlardan Durdy han, düýejilerden Şyhy han.

"Rus razwedkasynyň maglumatyna görä, Marawa depäniň golaýynda üç müňe ýakyn täze otrýad düzülipdir. Baştutany Şyhy han".

(Zakaspi oblastynyň naçalnigine komissar Mihaýlowyň iberen telegrammasyndan. 11-nji noýabr, 1916-njy ýyl).

Serkerdeler il-güni, dogduk diýaryny talaňçylardan halas etmek üçin janlaryny gaýgyрман araçäk goşununyň jeza beriji otrýadynyň garşysyna göreşýärler. Birnäçe gezek ýeňiş gazanýarlar.

"Düýn gozgalaňçylaryň uly otrýady Donesk posýologyna çozdy. Mallary sürdüler. Kreşensk, Saratowsk posýoloklaryna çozmaklaryna garaşylýar. Oba aksakaly Gara keri Çatyň töwereginde ýerleşýän gozgalaňçylara goşmaça gelyän

goşunlaryň, ýaraglaryň sanyny, gizlin syrlary habar beripdir".

(Polkownik Mihaýlowyň general Wolkownikowa iberen telegrammasyndan).

Polkownik Mihaýlow Lawrowyň ýerine Kümmethowuzda araçäk goşunynyň komissary edilip belleniýär.

"Gozgalaňçylar 28-nji oktyabrda Astrabat, Garasuw aralygyndaky postlara çozdular. Olar köpsanly pulomýotyň okuna tutuldy. Yza serpikdirildi. Saratowsk posýologyny goramak üçin Astrabatdan esgerler iberildi. Galan esgerler iki smenalyk goraga ýetenok. Astrabady goramaga mümkinçilik ýok. Gozgalaňçylar otuzynjy oktyabrda Hojanepese geldiler. Olaryň sany üç müňe golaý. Olara deňiz ýakasyndaky tireler-de goşuldy. Kümüşdepäni, Garasuwy, Hojanepesi eýelediler. Polkownik Gabaýewiň (Astrabadyň araçäk goşunynyň naçalnigi) maglumatyny nazarda tutup, Çekişler otrýadyna goşun ibermegi zerur diýip hasaplaýaryn".

(Daşkentdäki goşun komamduýuşisine general Wolkownikowyň telegrammasyndan).

Çekişleriň pristawy, öňki kanselýariýa gullukçysy, uruş döwründe başga adam tapylman pristawlyga goýlan Zolotarýow edýän işine aňly-başly düşünmän, paýhassyz hereketi bilen bütin bir bir urşa sebäp bolýar.

Çarwa ýomutlarynyň maşgalalary bilen bile mallaryny sürüp, demir ýoluň boýundan Etrek derýasynyň ayaklarynda ýerleşen Çekişlerde oturan Zolotarýow göýä "Ýomutlaryň barynyň gozgalaňa galandygy" hakda uezd häkimlerine habar berýär. Soňra öz esgerlerini ýygnap, göýä gozgalaňyň başlanandygyna serhet gullugyny ynandyryp, Etrekde çarwa ilatyny ok bilen garşylaýar. Beýikbaş obasyny oka tutýar.

Ýaragly hüjümiň sebäbine düşünmän, tyl işlerine adam alynýandygy hakda hiç zat eşitmedik obanyň ilaty çöle gaçýar. Otrýadyň yzarlap, oka tutup gelyändigini görüp, onuň bilen atyşyp başlaýarlar. Goňşy obalar kömege gelyärler. Şeýlelikde,

Etregiň serhet zolagynyň boýunda söweş tutaşýar. Bu waka 1916-njy ýylyň 15-nji awgustynda bolýar.

Bu harby hereketleri ýomutlaryň arasynda köp ýyl işläň, ilatyň arasynda abraýly bolan, türkmen dilini bilýän rotmistr Požarskiý ýaly akyllý-başly naçalnikler-de saklap bilmeýär.

Indi giçdi. Zorlugy, talaňçylygy, nähak ýere gan dökýänleri gözi bilen gören ýomutlar garadan gaýdar ýaly dälidi. Diýar üçin, il-gün üçin söweş meýdanynda baş goýmaga taýýardylar. Edilýän haýbatlardan-da çekinmeýärdiler.

Gozgalaňy güýç bilen ýatýrmak iň soňky umytdy. Orsyýet imperiýasynyň harby ministri A.I.Guçkow 1916-njy ýylda Syrderýa oblastynyň harby gubernatory general-leýtenant A.S.Madritowy Kuropatkiniň garamagyna iberýär. (Madritow ganhorlukda ýakasyny tanadan adam. Ol Gökdepe söweşinde-de elini gana boýan ganojak. Şol söweşde zalymyň maýor çini bar eken). Alekseý Iwanowiç Kuropatkon ony jeza beriji otrýada naçalnik edip, gozgalaňyň möwç urýan ýeri bolan Türkmentsähra ýollaýar. Etrek, Gürgen ýakalaryndaky araçäk goşunlary, Aşgabatdaky otrýadyň naçalnikleri, garnizonyň naçalnigi general Narbut Madritowa tabyn edilýär. Türküstanyň general-gubernatory 1916-njy ýylyň 2-nji dekabrynda 3564-nji gizlin instruksiýasyny Madritowa iberýär:

1. Eger uruşda ölmeseler, gozgalaňçylaryň baştutanlaryny ele salmaly. Babagylyjy konwoý bilen Daşkende ibermeli.
2. Hemme ýaraglary ýygnamaly.
3. Hemme tohum atlary alyp, döwlet atçylyk zawodyna ibermeli.
4. Goşmaça iýmit üçin ownuk mallaryň ýarysyny, ýaşamak üçin türkmen öýleriniň ýarysyny almaly.
5. Öňki buýrugymda bellenen sana görä, tyl işine işçi ýygnamaly.
6. Etrek, Gürgen derýalaryny Orsyýet patyşalygynyň koloniýasyna öwürmek maksady bilen, Eýranyň içine çuň aralaşmaly. Günorta tarapyndan araçäk goşunlarynyň postlaryny gurmaly.

Täze düzülen jeza beriji otrýadyň öňünde, esasan, iki wezipe

goýulýardy. Ilki gozgalaňy ýatymaly. Çekilen zyýanyň öwezini dolmaly. Soňra günorta tarapa süýşmeli, Eýran welaýatyna çuň aralaşmaly. Madritow uly hukukdan artykmajy bilen peýdalanyp, dekabryň başlarynda Kümmehowza barýar. Gürgen otrýadynyň başlygy polkownik Straželowskini, Astrabat otrýadynyň başlygy polkownik Gabaýewi, general Wolkownikowy, general Narbudy, Kümmehowzuň komissary polkownik Mihaýlowy ýanyna çagyryýar. Olary gizlin instruksiýa bilen tanyş edýär. Ony ýerine ýetirmegiň ýollaryny salgy berýär:

"Jenap ofiserler, generallar! Men soldatlaryň durmuşy bilen tanyş boldum. Olaryň ýaşayyş şertleri gowy däl. Et, galla ýetmezçilik edýär. Gozgalaňçylaryň ownukly-irili mallary süri-süri. Ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmak üçin, olary alyp, etini soldatlara gaýgyрман bermeli. Garşylyk görkezenleri ýeke oka tabşyrmaly. Gyşyň aňzakly günleri ýetip geldi. Gozgalaňçylaryň taşlap giden öýlerini ýygnamaly. Öýleri özlerine tutdurmaly. Içersindäki däneleri almaly. Goý, soldatlar mes ýaşasyn! Kazaklardan düzülen wzvodlary urguna kowmaly. Olar hemme zadyň hötdesinden gelerler.

Razwedkanyň habaryna görä, düýeji hany Şyhy, garrawy hany Esen Süzüş dagynyň deresinde ýerleşýär. Leşger sany 3.000 töweregi, Çat bilen Ýaglyolumyn arasyndan gozgalaňçylaryň çozmagyna garaşylýar. Ýedi-sekiz müňe golaý leşger Akgalada mesgen tutup ýatyr. Baştutanlary Babagylyç, Mergen arçyn, Astrabatda-da ýagdaý öwerlikli däl. Indi diňe aldym-berdimli söweşe garaşybermeli. Şu gezek gozgalaňçylar bar güýjüni jemleýärler. Mälim bolan howly ýagdaýlary göz önüne getirip, buýurýaryn.

1. Polkownik Stražalowskiniň otrýady şol ýerdäki gozgalaňçylary dargatmak üçin Çat, Ýaglyolum sebitine geçmeli. Garamygna iki sany top, dört sany pulomýot bermeli. Göze görnen mallary ýygnap, Kümmehowuzdaky mal mazasyna tabşyrmaly.

2. Noýabr aýynyň birinji ýarymyndan bäri, günbatardaky ýomutlar Astrabat sebitlerinde, deňiz ýakalarynda güýç toplaýarlar. Japarbaýlaryň köpüsi şolaryň tarapyna geçdiler. Şol raýonda 4-nji, 10-njy noýabr aralygynda Tanazowyň balyk

promyseline ençe gezek çozdular. Top okuna tutulyp, yza serpikdirildi. Ýene-de şol ýerde toparlanyşyk güýçlenýär. Güýçler esasan üç topara bölünip, Akgalada, Marawada, Çatda ýerleşýär. Akgala tarap meniň otrýadym gider. Ilki Astrabat tarapyňy arassalarys. Soň Kümmethowuz tarapa öwrüm ederis. Şoňa çenli siziň otrýadyňyz beýleki ýerlerdäki gozgalaňçylar bilen birýüzli bolmaly bolar.

3. Polkownik Mihaýlowyň ýolbaşçylygyndaky otrýad Marawa Süzüş tarapyndan hüjüme geçer. Kümmethowzuň töwereginini gorar. Garamagyna dört sany dag hem meýdan topy, 8 sany pulomýot berler. Söweşiň gidişi barasynda her gün maňa telegraf üsti bilen hasabat bermeli. Söweşiň gidişine görä beriljek buýruklary wagtynda ýerine ýetirmeli.

4. Üpjünçilik: her topa 150 snaryad, bir tüpeňe 400 ok, el granaty. (1914-nji ýylyň nusgasy). Astrabat otrýadyna 320, Gürgen otrýadyna 260, galan üç otrýadyn hersine 500 sany granat bermeli.

5. Goşunlary azyk bilen üpjün etmegi general-maýor Wolkownikowa tabşyrmaly.

6. Harby ekspedisiýanyň umumy hereket ediş plany.

Watanymyz garaşsyzlygyny almazyndan ozal sowet imperiýasynyň, ondan öňki döwürde – patyşa zamanynda bolsa Russiýa imperiýasynyň düzüminde bolupdy. Türkmen ili Zakaspi oblasti diýip atlandyrylýardy, ol bolsa Türküstan harby okrugynyň düzümine girýärdi. Zakaspi oblasty hem ençeme uýezdlere bölünýärdi:

1. Ashabad uýezdi. Merkezi Gökdepe. (Başlygy Karpinskiý).
2. Merw uýezdi. (Başlygy Pereswet-Soltan).
3. Krasnowodsk uýezdi. (Başlygy polkownik Şalaşnikow).
4. Tejen uýezdi. (Başlygy polkownik Belýanowiç) we ş.m.

Uýezdler pristawlara bölünip, wolostnoý, arçynlar pristawlaryň başlyklaryna boýun bolupdyr.

General-gubernatorlardan başlap, tä wolostnoýlara çenli harby çinliler bolupdyrlar. Olarda arçynlar halk tarapyndan saýlanypdyr. Olarda harby çin bolmandyr.

Birinji jahan urşy başlanandan soň oblast, uýezd, pristaw başlyklary ilatdan aşa köp salgytlary ýygnap başlaýarlar. Halkyň arasynda olaryň abraýlary dökülýär. Ynamdan gaçýarlar. Frontuň tyl işlerine (garym gazmak, odun taýýarlamak, soldatlary naharlamak üçin) işçiler gerek bolýar.

1916-njy ýylyň 25-nji iýunynda rus patyşasy tyl işine işçi almak üçin ýörite perman çykarýar. Şol perman boýunça Türküstan harby okrugyndan tyl işine 25.000 adam almak belleniýär. Jemi 15.000 adam alynmaly bolupdyr. Bu perman wagtynda işlemeýär. Halkyň arasynda düşündiriş işi geçirilmeýär. Perman oba arçynlarydyr kethudalaryna-da bir aýlap ýetirilmeýär. Soňra bolsa gyssaga düşülýär. Güýje daýanylýar. Il arasynda bolsa "Tyl işine däl-de, urşa iberiljek. Aldaga saljak bolýarlar" diýen gürrüň ýaýraýar. Ynamdan gaçanlaryň gepi ýer kertmeýär.

Gürrüňimizi Madritowyň jeza beriji otrýadyna syrykdyrhak bolanymyz üçin, günbatar türkmenleriniň başyna inen jebri-jepalary, gyrgynçylygy, talaňçylygy ýatlamaly bolýarys. Adam sanyny uýezdlere, pristawlara, obalara bölüp, spisok düzmek tabşyrylýar. Esasy iş arçynlaryň gerdene düşýär. Spisok düzmek, tyl işine adam toplamak arçynlaryň borjy hasaplanýar. Ilatyň agramly bölegi oba ýerleride ýaşap, daýhançylyk, maldarçylyk bilen meşgullanýardy. Şäherde ýaşaýan türkmenler örän azdy. Aşgabatda bary-ýogy 158 türkmen maşgalasy ýaşaýardy.

Krasnowodsk uýezdiniň garamagynda iki sany pristaw bolup, biri Çekişlerde, beýlekisi Garrygaladady. Demir ýol ugrundaky stansiýalardyr şäherlerde harby çinliler hojaýynlyk edýärdiler. Araçäk goşunlarynyň komissarlary Kümmethowuzda we Astrabatda höküm sürýärdiler.

Kümmethowzuň komissary 1913-nji ýylda bellenen Lawrow bolup, Astrabadyň komissary polkownik Gabaýewdim

Oba arçynlaryna tyla ugradylmaly işçileriň sany berlip, spisok düzmek tabşyrylýar. Il arasynda muny **"päleçilik"** diýip atlandyrýarlar.

Çekişler obasyndan – 34 adam,

Esengulydan – 104 adam,

Atabaýlardan – 42 adam,
Japarbaýlardan – 31 adam,
Gysga aklardan – 83 adam,
Uzyn aklardan – 50 adam,
Ýaralylardan – 51 adam,
Nuralylardan – 60 adam,
Kemlerden, körlerden – 51 adam.

Umumy alanyňda, Çekişler pristawyndan 506 adama narýad berilýär. Garryfala pristawyndan hem şonçarak adamy tyl işine ibermeli diýip belleniýär. Bendesenden 224 öýlünden – 37 adamyň, Hojagaladan 154 öýlünden – 37 adamyň, Jejirsden 101 öýlünden – 17 adamyň ady ýazylyp, spisogy düzülýär. Il arasynda düşündiriş işi geçirilmändigini sebäpli başga ýerlerde spisok düzülmeyär. Garrygala pristawynyň başlygy Şubin, Çekişler pristawynyň başlygy Zolotarýow işiň ugra barmaýanlygy, käbir hanlaryň, aksakallaryň toparynyň Eýrana gaça-göç etjek bolýanlygy barasynda Krasnowodsk uýezdiniň başlygy Şalaşnikowa yzly-yzyna jaň edýärler, telegramma iberýärler. Şalaşnikow bolsa Zakaspi oblastynyň başlygy Kalmakowa telegramma ýollaýar:

"Pristawlaryň habar bermegine görä, pristawyň çäginde daşky raýonlardaky çarwalaryň gaça-göç edýändigini göze ilýär, onuň üçin Çekişlere, Garrygala, Gazanjyga her haýsyna 50 atly, ondan başga-da Çekişlere, Garrygala, Gazanjyga, Krasnowodskä her birine rota otrýadlaryny ibermegiň zerurdygyny belleýärin. "Gyzyl akabanyň" miraby Orazmämet Seýitguly hany gorap tertipde tusaag edip, sorag etmegi maslahat berýärin, şonuň ýaly-da daz taýpasynyň aksakaly barada barlag geçirmäge, ol baradaky habarlar dogry bolsa, ýerinde tussag etmäge rugsat soraýaryn. Siziň sözde beren ylalaşygyňyza esaslanyp, 14-nji awgustda Gyzylyarbatda, Çekişlerde; Krasnowodskide işçileri ýygnaýyş punktuny açmagy göz önünde tutýaryn.

Polkownik ŞALAŞNIKOW.
16-njy iýul, 1916-njy ýyl".

Jogap telegrammasyndan:

"Eger meýletin işçi bermeseler, häkimiýetiň görkezmelerine garşy gitseler, onda işçileriň güýç bilen alynjagyny ilata düşündirmeli. Ilat arasynda howsala döredýän myş-myşlary, gybatlary ýaýradýanlara rehimsiz jeza bermeli.

General KALMAKOW.

21-nji iýul, 1916-njy ýyl".

Goşmaça berlen telegrammadan:

"Zakaspi oblast naçalniginiň buýrugy.

Ýerli ilat rus häkimiýetine boýun bolmaly. Ofiserlere, çinowniklere ýerinden turup, baş egip, salam bermeli.

General KALMAKOW.

23-nji iýul, 1916-njy ýyl".

Gowgaly günler golaýlaşýardy. Garrygaladan, Esengulydan, Etrek boýunda gaça-göç edýänleriň sany barha artýardy. Ýerli ilatyň tyl işine adam ibermejekdigi aç-açan ýüze çykyp başlady. Munuň şeýledigi 1916-njy ýylyň 8-nji iýulynda Çekişler pristawynyň başlygy Zolotarýowyň Krasnowodsk uýezdiniň başlygyna iberen telegrammasynda anyk duýulýar:

"Meniň çagyryşym boýunça gelen aksakallar, wekiller tylda işlemek üçin ugradylmaly adamlaryň spisogyny düzmek barada kesgitli zat aýdyp bilmediler. Ilat bilen gutarnykly gepleşmek üçin bir gün pursat soradylar. Ikinji günü, ýagny, 7-nji iýulda irden olar ýanyma geldiler. Olaryň aýtmaklaryna görä, türkmenler: "Her zat etmeli weli, bir adam-da bermeli däl. Hat-da uruşmakdan-da gaýtmaly däl" diýip, kesgitli karara gelipdirler, ýagdaýdan görnüşi ýaly, ilat öz ygtyýaryna adam bermek islemeýär. Diňe güýç bilen adam almaly boljak.

ZOLOOTARYOW.

8-nji iýul, 1916-njy ýyl."

Garşylykly taraplar güýç toplap başlaýarlar. Käbir maglumatlara görä, Etrekdir Sumbar ýakasyndaky ilat arçyndyr

hanlarynyň ýolbaşçylygynda Eýrandan ýarag satyn alýar.

"Iňlis maglumatlaryna görä, türkmenler türküstanly musulmanlardan soldatlyga adam ýygnaýan rus hökümetine gaýtawul bermek üçin Puli-hatumdan köp sanly ýarag satyn alýarlar.

Tähran,

Kapitan RIKS.

26-njy iýul, 1916-njy ýyl."

Çekişler pristawynyň başlygy Zolotarýow kethudalary ýanyna çagyýar. Olara:

"Men permany amal etmek üçin Kükürçege tarap gitjek, ýolda Ajyýaba-da kakmaly. Tyl işine ibermeli adamlaryň spisogyny düzeris. Ilat garşylyk görkezmesin. Biziň üçin Kükürçekde üç sany öý dikiň!

Samarkantlylar goşunyň tyl işine adam bermejek bolup gozgalaň edipdirler. Gozgalaňçy daýhanlaryň müňlerçesi atylypdyr. General-gubernatoryň ýörite permany boýunça biz halka düşündirmeli. Bardy-geldi bizde-de gozgalaň edilse, şolar ýaly oka tutuljagy hakdyr" diýip aýdýar.

Zolotarýow Kükürçege barýar. Görse, ýeke öý tutulypdyr. Adamlaryň ýüzi sowuk. Gozgalaňyň çeti görnüp ugraýar. Ol spisok düzmekden el çekip, Gurbangazy postuna ugraýar. Ýolda oka tutulýar. Gurgangazy otýady kömege gelýär. Gysga wagt bolan çaknyşykda ýitgiler, ýaralylar bolýar. 1916-njy ýylyň 16-njy awgustynda bolan çaknyşyk Çekişler pristawynyň Kükürçek obasynyň adyny Daşkende ýetirýär. Şol gün günbatar türkmenleriniň gozgalaňynyň başlangyç senesi bolup, taryha girýär. Zolotarýow barsa; obada janly-jemende ýok. Şalaşnikowa telegramma berýär:

"Gurbangazyda adam ýok. Goşlary, öýleri näme efmeli?"

Ol tiz wagtdan jogap alýar:

"Öý goşlaryny konfiskasiýa etmeli. Gelen türkmenleri tutmaly".

Gurbangazynyň golaýyndaky Siňirdepede köp sanly gozgalaňçylar ýygnanýar. Olar öý goşlaryny talamaga ýol bermeýärler. Çaknyşykda adam ýitgisi bolýar. Habar Daşkende ýetýär.

"16-20 awgustda, goşun bilen gozgalaňçylaryň arasyndaky çaknyşykda ayyýaply, çaloýukly, gurbangazyly türkmenler tarapyndan üç araçäkçi, üç sany esger öldürildi. Iki araçäkçi ýaralandy. Şeýle gandöküşik edenleri üçin türkmenleriň öý goşlaryny talap, öýlerini otlamaga rugsat bermegiňizi sorýaryn. Köp türkmenler Pars welaýatyna gaçyp geçdi. Gozgalaňy ýarag ulanyp basyp ýatyrmak üçin Çekişlere, Etrek boýuna gelen goşunlary meniň tabynlygyma bermegiňizi haýys edýärim".

(Polkownik Iwanowyň Daşkende iberen telegrammasyndan).

Çaknyşyklar Etrek, Gürgen ýakalarynda-da bolýar. Zolotarýow general-gubernator Kalmakowa gozgalaň edýänleriň baştutany bilen gepleşik geçirmelidigini sorap, gyssagly telegramma iberýär. Gepleşikler netije bermeýär, Türküstan okrugynyň general-gubernatory Kuropatkin günbatar türkmenleriniň arasynda ýagdaýyň ýitileşendigine anyk göz ýetirenden soň, general Wolkownikowyň baştutanlygynda jeza beriji otrýady Etrek Gürgen ýakalaryna ugradýar. Talaňçylyk barha güýjeýär. Goşun üçin dänedir un, süri-düri dowar zorluk bilen alynýar. Gaça-göç eden ilat Akjada, Akgalada ýerleşýär.

"Otrýadlar gozgalaňçylary Etrek, Gürgen ýakalarynda gabamak maksady bilen üç tarapdan hereket etmeli. Ilki demirgazykdan, günortadan, soňra günbatardan. Gozgalaňçylar bada-bat aýgytly herekete geçerler. Ol hereketleriň badyny almaly. Pulomýot okuny köpräk sepelemeli. Toplary netijeli peýdalanmaly. Gozgalaňçylar şol bada ýeňse berip, günbatara gaçmaga mejbur bolarlar. Astrabat otrýady olary ok bilen garşylar. Netijede, gündogara gaçar ýaly etmeli. Ikibaka göçe-göçlük, gaça-gaçlyk hemme zatdan geçirer. Janlaryny gutarsalar,razy bolarlar. Ediljek jebri-jepalara, ar-namysa çydamazlar. "Soňky demimize çenli söweşmeli" diýen bolup, öňe çozarlar. Şo bilen soňlaryna

taýak atdyrlarlar. Olaryň öý goşlaryny, haly-palaslaryny, gelin-gyzlaryň bezeg şaýlaryny taşlap gaçjaklary ikuçsyzdyr. Hemme zatlary ýygnap almaly. Öý esbaplarynyň agyr keçelerişi otlamaly, öýüň agaçlaryny odun edip ýakmaly."

Şeýle buýrukdan soň ilat görlüp-eşidilmedik rehimsizlik bilen gyrgynçylyga sezewar edilýär. Şeýle zalymçylyk 1938-nji ýylda çap edilen **"1916-njy ýylda türkmenleriň gozgalaňy (Dokumentler we materiallar)"** diýen kitapda, pajygaly ýyllaryň diri şaýady Garaşhan ogly Ýomudskiniň **"Türkmenler we rewolýusiýa"** ("Туркменоведение" žurnalynyň 1928-29-njy ýyllarda çykan sanlaryna seret) atly giň göwrümlü makalasynda jikme-jik beýan edilýär.

Madritowyň zalymlygy Daşkende ýetýär.

"Aşa gazaplylyga ýol bermeli däl. Günäkärleri berk jogapkärçilige çekmeli. Aýallar we çagalar bilen söweşmän, diňe erkekler bilen söweşmeleri. Zatlary, ylaýta-da, öýi, agyr keçeleri ýakmaga ýol bermeli däl. Esasan ýomut tohum atlaryny ýygnap, gorap saklamaly. Krasnowodsk uýezdiniň gyrgyzlaryny çopançylyga maly. Işçilige alnanlary agyr işlere ugratmaly. Olar ynama geçýänçä, tussag hökmünde ibermeli. On adama – bir kazak. Eşelonyň baştutanlygynda iki ofiser bolmaly. Terjimeçi, ýazuwçy, molla eşelonda saklanmaly".

(Kuropatkiniň Madritowa ýazan görkezmesinden).

Jeza beriji otrýadyň güýçleri üç bölege bölünýär. Akgalanyň günbatar-demirgazygynda, Astrabatda, Kümmethowuzyň ilersinde ýük ýazdyrýarlar. Goşunyn sany ummasyz, ýer gurtlan ýaly. Akgala iki tarapdan hüjüme geçmäge Madritow ýörite perman berýär.

Mergendir Babajanyň leşgerleri Akgalada, Şyhy hanyň, Esen hanyň leşgerleri Süzüş, Gökje dagyň jülgelerinde. Garşylykly taraplar söweşe taýyn. Iki tarapyň-da harby güýçleri jemlendi. Madritowyň 18 topy, 7 pulomýoty, 8.000 soldart bardy. Mundan başga-da, ýedi müňe golaý adamly araçäk goşunlary-da Madritowyň garamagyndady. Watanyňy goraýjylaryň sany 10.000

töweregidi.

Şyhy handyr Esen hanyň leşgerleri Çatda, Ýaglyolumda polkownik Stražalowskiniň otrýadynyň üstüne gije çozýar. Onuň goşunyna uly zyýan ýetirýär. Söweş üç güne çekýär. Topdur pulomýotly otrýad hanlaryň leşgerlerini ýeňlişe sezewar edýär. Leşgerler Süzüş dagyna süýşýärler.

Şyhy handyr Esen hanyň leşgerleri Çatyň töweregindäki postlara, Babagylyç Kümmethowza, Mergen arçyn Akgalanyň töweregine, Derýadyr Nurberdi Astrabada çozýarlar. Ýöne güýçli çaknyşykda köp pidalar çekip, ýeňlişe sezewar bolýarlar. Obalary, posýoloklary, galalary, şäherleri elden giderýärler. Öňki gepleşilen ýere – Süzüş, Gökje dagynyň töweregine ýygnanýarlar. Bu daglaryň arasyndan Etrek derýasynyň akabasynyň ugrundaky jeňňellikde diýaryny goraýjylaryň ýedi yüzüsiniň jesedi galýar. Bu iň soňky söweş bolýar. Arakdan yüküni tutan Madritow 1917-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda ýeňiş toýuny toýlaýar. Şondan soň talaňçylyk başlanýar.

1916-njy ýylyň aýagynda maldarlaryň, daýhanlaryň gozgalaňy ýarag güýji bilen basylyp ýatyryldy. Günbatar türkmen topragy gana boýaldy. Madritow birinji tabşyrygy ýerine ýetirdi. Ikinji hökümi ýerine ýetirmäge – ýomut, gökleň ilini wagşylarça talamaga girişýär. Dört sany talaňçy komissiýa döredilýär. Komissiýanyň baştutanlary polkownik Stražalowskiý, polkownik Mihaýlow, polkownik Zaýsew, podpolkownik Derfeldin dagylardy. Talaňçy komissiýalaryň dördüsi-de general-maýor Wolkownikowyň buýrugyna boýun sunmalydy. Ol Madritowyň buýrugy esasynda 6-njy ýanwara çenli talaňçylyk planyny düzýär. Madritow plany tassyklaýar.

"Iki hepdede türkmenleriň duş gelen düýelerini, arabalaryny ýygnap, Kawkaza ugratmak üçin Kümmethowzyň komendaturasyna tabşyrmaly".

(Jeza beriji otrýadyň başlygy general-maýor Madritowyň buýrugyndan).

Buýrukda 20-nji ýanwara çenli hemme galan-gaçan arpalary öýlerden syryp-süpürip almak, otrýadyň garamagyna tabşyrmak

belleniýär.

Jeza beriji otrýadyň soldatlary bölek-bölek gidip, dagy, derýa ýakasyny, baýyry, düzi goýman müňläp-müňläp düýedir gylýallary, sygyrdyr gatyrlary, süri-süri goýunlary öňlerine salyp getirýärler. Kümmethowzuň töwerek-daşy hyň berýär. Mäleşýän goýunlaryň, enesinden azaşan owlak-guzularyň, bozlaşýan köşekdir düýeleriň sesinden durar ýaly bolmaýar. Düýeleri sanap bilseler-de, giden meýdany tutup ýatan boz goýunlaryň hasabyny alyp başarmaýarlar. Janly-jemendesiz galan mekan, ýandyrylan obadyr şäher mazarçylyga çalyň edýär... Soňudagydyr, Süzüşüň, Gökje dagynyň, Hazary ýakalap oturan daglaryň, Gürgen ýakalarynyň, Gyzyłbaýyrdyr Türkmenähranyň üstünden döwran ötýär. Ýygňalan mallary bakmak üçin gozgalaňa gatnaşmadyk obalardan 200-e golaý çopan ýygnaýarlar. Olara ýeter-ýetmez iýmit berýärler. Aç-ýalaňaçlykdan iki çopan hata bolýar. Çopanlaryň 100-e golaýy gaçýar.

Iberilen otrýadlaryň soldatlary bir günde 60-70 müň goýun, müňläp düýe talap alýarlar. 22-nji ýanwar gijesine çenli ýene 10.000 goýun, 800 düýe, 120 ýylky ele salynýar. Ýygňalan düýeleriň 1560-syndan alty sany kerwen düzülýär. Kawkaza geçirmek üçin Esenguluda 60.000 goýun, köp sanly köşekli düýe, gylýal taýynlanýar. Birinji harasatly kerwen ýola düşýär. Ikinji tapgyryna taýýarlyk görülýär. Bu tapgyra goşmak üçin Babagylyç baýyň malyny talap almak, özüni tussag edip, Daşkende ibermek barada Madritow buýruk berýär. Buýruk ýerine ýetirilýär. 200-den gowrak çopan başga ýerden getirilýär. Ikinji kerwen bilen köp sanly arabalara ýüklenen haly-palaslar, keçeler, gymmat bahaly şaý-sepler hasaby tutulman iberilýär.

Marawa çenli 500 agaç getirdilip, gije-gündizläp telegraf agaçkary dikilýär. Ikinji tapgyrda daşy goragly 14.000 goýun, 635 öküz, 165 gaty Esengula ugradylýar. Madritow Mergen arçyna Aba haja, Geldi Nazjan garrawa Kawkazda söweş edýän Kakwaz harby okrugynyň komanduýuşisi Manegonyň goşuny üçin 1-nji aprele çenli 3.120 düýäni Gazanjyga ýetirmegi buýurýar.

Madritow 26-njy ýanwarda irden Akgala we Astrabada tarap ugraýar. Ol ýerdäki ilatyň Babagylyja, Mergen arçyna kömek

edendikleri üçin hemme mallaryny basyp almagy buýurýar. Buýruk ýerine ýetirilýär. 150 pyýada, 15 atlt razwedkanyň goragynda 14.976 sany goýny, gara mallaryň 346-syny özünde jemläň üçünji kerwen Esengulyňyň üsti bilen Kawkaza iberilýär.

(Polkownik Mihaýlowyň 1917-nji ýylyň ýanwar aýyndaky gündeleginden).

Demir ýol ýakasyndaky gozgalaňa gatnaşmadyk, parahat oturan ilaty-da talamak dowam edýär. Madritowyň rugsat etmeginde *general-maýor Marçaniýanyň* buýrugy esasynda, *kapitan Garişan* talaňçylaryň ýolbaşçysy edilip, Gazanjyga iberilýär. Ol demir ýol ýakasyndaky ilaty kemsiz talaýar.

Wolkownikowyň ýolbaşçylygyndaky talaňçy komissiýa düzülmезinden öňinçä talanyp alnan mallar Küm methowuzda araçäk goşunyň komissary polkownik Mihaýlowa tabşyrylýar. Talanan mallaryň sany 85.000 goýun, 4.900 düýe, 2.130 iri mal. Wolkownikowyň talaňçy komissiýasy tarapyndan az wagtda 75.000 goýun, 4.800 düýe, 780 gylýal, 2.500 iri mal, 106 gäwmiş, 3.200 tüpeň talanyp alynýar. Şol mallardan örän köp sanlysy açlykdan, sowukdan ölýär.

Iň soňky gezek Esengulyňyň üsti bilen Kawkaza 8.896 goýun, 2.346 gara mal, 635 öküz, 160 gatyry, 120 eşek, 1.560 düýe geçirilýär. Galan mallar jeza beriji otrýada, araçäk goşunlaryna huruşlyk berilýär. Birnäçe müňüsi Gyzyrlarbatda arzan baha bilen satylýar. Bu barada Garaşhan ogly Ýomudskiý özüniň "Türkmenler we rewolýusiýa" diýen eserinde şeýle ýazýar:

"Käbir agentler şu aşakdaky ýaly bildiriş çap etmekdenem utanmandyrlar. "Асхабад" gazetini, 1917-nji ýyl, aprel: "Ýomutlardan alnan goýun sürüsi örän arzan bahadan satylýar. Pylanyny soramaly".

General Madritow 2-nji fewralda Daşkende gidýär. Ýerine wagtlaýynça general Narbut belleniýär. Kazaklar talaňçylykdan boşadylan türkmenleriň gapysynda galan iki-ýeke malyny-da çöpleýärler. Halkyň ýagdaýy halys pese düşýär.

"Talaňçylykdan boşadylanmy, boşadylmadykmy, tapawudy ýok, diňe işanyň obasyndan başga ýerde ýomutlaryň hemme ulaglary, eşekleri alyndy. Iň soňky höküm ilatyň ömür tanapyny kesjek. Ýerlerini sürmäge hiç hili maly ýok. Açlyk howpy aşa artjak. Şoňa görä, Türküstan ülkesiniň naçalniginden iş ulaglarydyr eşekleri gaýtaryp eýelerine bermegini soramagyňyzy haýyş edýärim".

(Komissar Mihaýlowyň Zakaspi oblast başlygyna 1917-nji ýylyň 6-njy fewralynda ýazan raportyndan).

Talanyp alnan ownuk mallaryň, dünýä belli nepis halydyr-palaslaryň, gelin-gyzlaryň sünnälenip ýasalan şaý-sepleriniň dogry hasaby alynmandyr. Saga-sola gadagansyz sowrulypdyr. Diňe Madritowyň Železnowodskä – öz öýüne wagonlap iberen halydyr-palasy, gülälekli meýdana çalym edýän keçeler, şaý-sepler, bir günläp araba bilen çekilipdir. Garaşhan ogly Ýomudskiniň pikirine görä, *"Tyl işine işçi almak, atuwlar, jeza beriji ekspedisiýalar bilen baglanyşykly wakalar Türküstanyň ýerli ilatynyň aňyna güýçli täsir etdi, olara patyşa režiminiň koloniýany dolandýrmak boýunça alyp barýan işiniň asyl manysyna dogry baha bermäge mümkinçilik döretdi. "Ak patyşanyň" abraýyny gutarnykly syndyrdy. Özbaşdaklygyň zerurdygy hakda pikir döretdi. Umuman, olaryň gözünü açdy".*

(Garaşhan ogly Ýomudskiý.
Iýul, 1927-nji ýyl. Moskwa).

Öz hakyky, dogruçyl taryhymyzy döretmekde taryhçylarymyzyň önünde uly wezipeler dur. Türkmen taryhçylarynyň bu wezipäni amal etjegi ikuçsyzdyr. Ýazyjylarymyzyň-da gaýra durmajagy belli. Öňki üstünden ätlenip geçilen wakalar hakynda täze taryhy, edebi eserler gerek. Okalgalardaky, kitaphanalardaky sowet döwrüni wasp edýän romanlaryň, powestlerjň birnäçesini hasapdan çykarmaly bolmagy mümkin. Eger şeýle bolmaly bolsa, ýerini dolmak zerur bolar.

Türkmen halky taryhda özüne kim dost kim duşman boldy – bularyň barsyny bilmeli. Ganybir gardaşlarymyz, beýleki türki

halklar bilen dostlaşmaly, olar bilen dogan ýaly gatnaşmaly, uruş-söğüşiniň garşysyna el-el berip birleşmeli, berk durmaly. Diňe şeýdenimizde bir bitewi halk hökmünde uzak-uzak menzillere göz ýetirip, geljege nazar aýlap bileris. Biz taryhy, geçmişiň hasratly wakalaryny hiç haçan ýatdan çykarmaly däl, taryhy hakykatlardan ders almaly. Ýagty geljegiň hatyrasyna aňly-düşünjeli, sowatly, taryhyny bilýän, watansöýüji nesli terbiýeläp yetiştirmeli.

Wagt geler. Biziňem Watanymyz dünýäde iň kuwwatly döwletleriň birine öwürüler. Şol günlere Hudaý ýetirsin!

Tatar ÜYŞMEKOW.

"Balkan" gazetini, 1994 ý.

Taryhy makalalar